

בענין מנהג ישראל להניח י' פתיתי חמץ

קודם הבדיקה

בדיקת חמץ היא הראשונה להלכות פסח. כל עיקרה של בדיקת חמץ הינה מדרבנן: מדאורייתא בביטול בעלמא סגל¹. ואעפ"כ תיקנו חכמים ונפסק בשו"ע² דיש לבדוק ולבער משני טעמים: הראשון דהרי הביטול תלוי בלב ואם יש לו חמץ בעד כמה אלפים לא יבטלו בלב גמור, ועוד דקיים חשש שמא ימצא בפסח גלוסקא נאה (חמץ) וישכח ויבוא לאוכלה³ ע"כ תיקנו דיש לבער את החמץ {כיוון דיכול להיות שלא ימצא את כל חמצו ועלול לבא לידי "בל ימצא" חייב גם לבטלו בלב}. קבעו חז"ל ברכה "על ביעור חמץ" ולא על בדיקת חמץ כיוון שהבדיקה בליל י"ד אינה אלא הקדמה לביעור ביום י"ד דזהו גמר המצווה.⁴

כתב הרמ"א⁵: "ונוהגים להניח פתיתי חמץ במקום שימצאם הבדוק כדי שלא יהא ברכתו לבטלה - מהר"י ברי"ף".

נחלקו הראשונים והאחרונים במנהג זה ובגדריו: דעת הכל בו⁶ "דאם לא נתן לא עיכב דדעת כל אדם עם הברכה לבער אם נמצא" דלשיטתו מצוות בדיקת חמץ כשמה כן היא דהיינו יש לחפש אחר החמץ ועצם החיפוש הוא המצווה וממילא גם אם לא ימצא חמץ קיים את המצווה והברכה אינה לבטלה וע"כ אין צורך להניח הפתיתים.

הראב"ד בשו"ת תמים דעים⁷ מתנגד למנהג זה וכך לשונו: "אלה הנותנים חמץ בחורים ובסדקים בשעת בדיקת חמץ מנהג נשים הוא ואין לו שרש" וכן כתב הארחות חיים⁸ שאע"פ שנהגו כן במקצת מקומות מפני שחששו שמא לא ימצאו חמץ ותהיה ברכתו לבטלה, מ"מ אנו לא חששנו לזה, לפי שדעתנו כשמברכים על ביעור חמץ - שנבער הכל אם נמצא. הטי"ז מוסיף טעם נוסף לשיטה המתנגדת למנהג⁹

¹ פסחים ד' ע"ב.

² או"ח תל"א א'.

³ פסחים ו' ע"ב.

⁴ בית יוסף תל"ב.

⁵ או"ח תל"ב ב'.

⁶ סימן מ"ח.

⁷ סימן כ"ט.

⁸ הלכות חמו"צ אות י"ד.

⁹ או"ח תל"ב ס"ק ד'.

דהברכה חלה על מה שיבער מחר שהרי עוד יאכל חמץ, וכן כתב מחצית השקל¹⁰. רבינו מנוח הביא בשם הראב"ד¹¹ שאין להניח הפתיתים והסביר שהרי לא מברכים על "מציאת" חמץ אלא על ביעור חמץ. וכן נמצא בשתילי זיתים על השו"ע¹²: "ואין צריך להניח... לפי שדעתנו כשמברכין על הביעור לבער אם נמצא". בשולחן ערוך הרב בעל התניא כתב¹³ דמעיקר הדין אין להניח הפתיתים דהרי מברך אם ימצא ויבער למחרת (ועיין לקמן המשך דבריו). השו"ע פוסק¹⁴ "המכבד חדרו בייג בניסן ומכוין לבדוק החמץ ולבערו ונוהר שלא להכניס שם עוד חמץ, אעפ"י צריך לבדוק בליל י"ד" דהיינו שייך לבדוק גם אם אין שם חמץ. ומקורו במרדכי בשם ראב"ן וכן כתב הר"י מגאש.

ר' משה כלפון הכהן בספרו ברית כהונה¹⁵ כותב דאדרבה ע"י הנחת הפתיתים כמעט בטלה עיקר התקנה כי ההמון אינם מחפשים חמץ רק נוהגים כמצות אנשים מלומדה ומביטים אנה ואנה כדי למצוא את הפתיתים בלבד "ושב ואל תעשה עדיף". וכן פסק קיצור שלחן ערוך¹⁶ דאם בדק רק כדי למצוא את הפתיתים לא יצא ידי חובת בדיקה ובירך לבטלה.

לשיטת חכמים זו אין צורך להניח פתיתים דאין חשש ברכה לבטלה דהרי המצווה מתקיימת, וכמו כן משום דאין זו ברכה לבטלה כלל דמברך על הביעור שבאמת יעשה מחר. ואולם איתא ברמ"א¹⁷ דיש מנהג כזה והובא בשם המהר"י ברי"ן. המקור למנהג זה כמובא בבאר היטב¹⁸ הוא בקבלה בכתבי האר"י ז"ל "והוא סוד גדול", תלמידו המובהק של האר"י ר' חיים ויטאל כותב בספרו פרי עץ חיים¹⁹ דהמקור למנהג הוא: "מהרב ז"ל, בענין הביעור צריך להניח קודם הביעור עשרה פתיתי חמץ לבערם, ולכן שורפים ומבטלין מן העולם, נגד י' כתרין דמסאבותא. וראיתי בספר זיו המנהגים שמביא בשם ס' בית אהרן דהטעם לפי שהספרים של המן לאבד את היהודים נכתבו בייג בניסן, והסופרים היו עשרת בני המן ע"כ מניחים עשרה פתיתי חמץ לבער כנגד עשרה כתרין דמסאבותא. אלא שעל דברים אלו כותב הגאון יעב"ץ בספר מור וקציעה²⁰ שאביו החכם צבי לעג על מניחי הפתיתים אע"פ שהבאר היטב כתב בשם האר"י ז"ל - הוא היה בקי בכל כתבי האר"י ושמע מינה דלא אמר האר"י כן מעולם.

ואולם, מצינו דעות אחרות דכתבו דאמנם אין הכרח להניח הפתיתים מ"מ אין לבטל מנהג ישראל, והביאו למנהג זה טעמים שונים המובאים לקמן. השל"ה²¹ והגאון ר' חיים פלאגי²² כותבים דמן הראוי

¹⁰ שם.

¹¹ הלכות חמו"צ פרק ג' הלכה ו'.

¹² או"ח תל"ב ב'.

¹³ הלכות פסח תל"ב י"א.

¹⁴ או"ח תל"ג י"א.

¹⁵ מערכת ב' אות י"ז.

¹⁶ סימן קי"א ח'.

¹⁷ או"ח תל"ב ב'.

¹⁸ או"ח תל"ב ס"ק ח'.

¹⁹ שער חג המצות סוף פרק ד'.

²⁰ סימן תל"ב.

²¹ דף קמ"ט עמ' א'.

²² חיים לרא"ש ה' בדיקה אות ט"ו.

כן לעשות מנהג זה. בדברי חיים פסק דאם חיפש אחרי הפירוורים בלבד, לא יצא ידי חובת בדיקה והוי ספק ברכה לבטלה, אך בסידור פסח כהלכתו כתב דכיון דהפתיתים הם גם חמץ לא בירך לבטלה שהרי חיפש אחריהם.

לעומת דעת הראב"ד דאין להניח הפתיתים כלל, קיימת שיטת המהר"י ברי"ן דיש להניח הפתיתים. וכתב הפתחי תשובה²³ "דלדין חובה להניח פתיתין משום חשש ברכה לבטלה" וכן בעמק הלכה כתב²⁴ דמעיקר הדין יש להניח פתיתים.

הגר"א²⁵ מסביר דמחלוקתם היא ביסוד האם ברכה נחשבת ברכה לבטלה אם לא ברי לו שיקיים את המצוה. ומצינו מחלוקת זו ברא"ש בברכות²⁶ דמביא הגמרא דבירך ברכת התורה והפסיק מתלמודו במשך היום שוב אין צריך לחזור ולברך אולם אם ישן שנת קבע על מיטתו במשך היום צריך לחזור ולברך. כיוצא בזה שאל ר"י את ר"ת אם צריך לברך על השינה בסוכה דהרי משמע ששינה הוי דבר קבוע, והרי חמורה שינה מאכילה לענין זה שאכילת עראי מותרת חוץ לסוכה שנת עראי לא? והיה רוצה ר"י לומר דהא דאין מברכין על השינה היינו משום שאינו יודע אם יצליח לישון או לא, וכשכבר נרדם שוב אינו יכול לברך, ומשו"ה לא מברכים לישיב בסוכה על שינה. ואילו ר"ת השיב לו שלא מברכים על שינה בסוכה לא מהאי טעמא אלא משום שכל המצוות שאדם מקיים בסוכה בין סעודה לסעודה כגון שינה וטיול ושינון פטורות מן הברכה שכן הן כלולות בברכה שבירך בסעודה הקודמת. מסביר הגר"א דבזה תלויה מחלוקת השיטות לענין מנהג הנחת פתיתים, דלדעת הראב"ד הדין עם ר"ת, דבעלמא אם יש חשש שמא לא יקיים את המצוה אין זה מעכב מלברך עליה ולכן אין צורך להניח פתיתים. ואילו החולקים עליו סבירא להו כר"י דאם לא יניח את הפתיתים יש חשש שמא לא ימצא חמץ ונמצאת ברכתו לבטלה. הגר"א מביא ראיות לשיטת ר"ת, דהמשנה בפסחים²⁷ אומרת דאם לא בדק בליל י"ד יבדוק ביום י"ד, ואם לא בדק - יבדוק במועד. והרי במועד ודאי אין להניח פתיתי חמץ ואעפ"כ פסק בשו"ע²⁸ דבבדיקה מעין זו במועד - צריך לברך. ועוד הביא ראיה מברכת "המפיל" - שכן אדם מברך ואינו יודע אם יצליח לקיים את העניין שעליו בירך - דהיינו האם ירדם.

מטעמי המנהג

מצינו בשדי חמד²⁹ בשם העמק הלכה כיוון שמנקים את הבית היטב קודם הפסח קיים חשש שמא לא ימצא חמץ ע"כ יש להניח הפתיתים. בחק יעקב³⁰ הוסיף על טעם זה דאם לא יניח הפתיתים עלול

²³ או"ח תל"ב ב'.

²⁴ ס' קכ"ח.

²⁵ או"ח תל"ב ב' בד"ה "ונוהגין".

²⁶ פרק א' אות י"ג.

²⁷ פרק א' משנה ג'.

²⁸ או"ח תל"ה א'.

²⁹ הלכות חמו"צ סימן ה' ס"ק מ"ט.

³⁰ או"ח תל"ב ס"ק י"ד.

להתעצל אחר שלא ימצא חמץ ולא יבדוק כראוי ע"כ ניח הפתיתים כדי שיבדוק יותר טוב במטרה למצוא אותם ואת שאר החמץ. במהר"י וויל³¹ הביא טעם דע"י הנחת הפתיתים יזכור לבטל החמץ למחר. טעם נוסף למנהג בשו"ת ציץ אליעזר³² וזה לשונו: "עלה עתה בדעתי על מציאת ראייה מקורית חדשה למנהג זה, שעוד לא ראיתי שיזכירו מזה והיא: "הגמ' בפסחים לומדת דין בדיקת חמץ בנר בהיקש - אמר ר' חסדא למדנו מציאה ממצאה כתיב הכא "שבעת ימים שאור לא ימצא בבתים" וכתב התם (גבי יוסף ואחיו) "ויחפש בגדול החל ובקטן כלה וימצא" (עיי"ש המשך אופן הלימוד) שואל המהרש"א שם למה הגמ' לא הביאה קרא דכתיב גבי לבן ורחל "ויחפש ולא מצא" וזה הרי פסוק קודם לפסוק שהגמ' הביאה? מתרץ המהרש"א שני תירוצים: א. דהעדיפה הגמ' מבחינה לשונית את הפסוק הזה דכתיב ביה "וימצא" דומיא דקרא גבי חמץ דכתיב ביה "וימצא". ב. וזה לשון המהרש"א: "ועי"ל דהמתחייב משאור לא ימצא נמי לבדוק ולמצוא קודם הפסח" שואל בעל הציץ אליעזר דדבריו בתרוצו הראשון מובנים משום שבשני הפסוקים הטיית השורש זהה, אך כוונתו בתירוץ השני אינה מובנת לכאורה כלל! אלא מסביר דהגמ' רצתה בדרך אגב כשהביאה דווקא את הפסוק גבי אחי יוסף לחדש נמי שחיוב בדיקת חמץ הוא גם למצוא חמץ ולבערו כדי לקיים המצווה בפועל ממש מפני שההבדל בין הפסוקים "בגדול החל" וכו' ל"ויחפש ולא מצא" הוא לא רק הבדל לשוני אלא הבדל מהותי בעצם סיפור המקרה דאצל יוסף מצא את הגביע ואילו אצל לבן לא מצא את התרפים וא"כ מההיקש לומדים עוד דבר גבי בדיקת חמץ דצריך נמי למצוא את החמץ כמו שמצאו את הגביע וסאן יש לנו מקור למנהג הנחת הפירורים כדי שימצא חמץ בבדיקתו.

מגדרי המנהג

שערי תשובה³³ מביא בשם שו"ת זרע אמת³⁴ שהמניח פתיתין נכון לדקדק שיהיו קטנים פחות מכזית, כמו כן פסק בילקוט יוסף³⁵ נוהגים לתת חתיכות קטנות של לחם כל אחת פחות מ-29 גר' עטופים בנייר ועל פי הקבלה יש להניח י' פתיתים (כדביארנו לעיל). השערי תשובה מוסיף³⁶ דאם בדק וגילה שאחד מהפתיתים אבד אין צריך לחזור ולחפש אחריו מפני שמבטל החמץ בליבו. כותב המשנה ברורה³⁷ דיש להניח חמץ קשה כדי שלא יתפורר וגם במקום שהוא משומר מפני התינוקות והעכברים. בסידור פסח כהלכתו מוסיף שהאישה צריכה לזכור היכן הניחה הפתיתים כדי שיוכל להיעזר בה אם לא מצא. וכן כתב שולחן ערוך הרב³⁸ שמצניעו בתיבה אחר שימצאנו כמו שפסק השו"ע.

³¹ סימן קצ"ג.

³² ה"ל חמו"צ חלק ט' סימן י"ז.

³³ או"ח תל"ב ס"ק ג'.

³⁴ חלק א' סימן מ"ח.

³⁵ הלכות בדיקת וביעור חמץ הלכה ז'.

³⁶ או"ח תל"ב ס"ק ג'.

³⁷ או"ח תל"ב ס"ק י"ב.

³⁸ עיין הערה י"ג.

אם נמצא לבד בביתו ואין מי שיניח במקומו כתב בצל"ח בפסחים³⁹ דיניח הוא עצמו כדי שלא תהיה ברכה לבטלה.

בשו"ת מנחת יצחק⁴⁰ נשאל אם אדם נוסע קודם החג ובודק קודם ליל י"ד אם יניח הפתיתים והשיב דאין צריך דכל מה שפסק המהרי"י וויל דצריך דווקא במקום שאוכל שם חמץ תדיר כגון בביתו אבל במקום שאינו רגיל קיים החשש דיניח במקום שלא ימצא.

מ"ן הרב עובדיה יוסף שליט"א בשו"ת יחיה דעת⁴¹ כתב דאין צורך בכל חתיכה יהיה שיעור כזית אלא שבהכל יצטרף כזית ואדרבה ישתדל שלא יהיה כזית בכל חתיכה כדי שלא יצטרך לחזור ולחפש אחריהם אם לא ימצא אחד מהם מפני שמבטל. והוסיף שיניח קודם הבדיקה בליל י"ד, אולם בשו"ת מור ואהלות⁴² כתב דיש להקפיד להניח ביום י"ג ואם לא הניח לא יניח בליל י"ד מטעם מה שכתב הרמ"א "ואם לא נתן לא עיכב" היינו ב"ד, אולם בעל היחיה דעת חולק עליו דאין זה כוונת הרמ"א, ואין צורך לפזרם בכמה מקומות.

במהרי"ל מובא⁴³ דאם לא נמצא כלום שורפים את הכלי שבו רצה לאסוף את החמץ זכר לביעור חמץ.

אחרית דבר

מצינו שיטות שפסקו דאין לקיים המנהג כי עלולים לא לקיים בדיקה כהלכתה ע"י שמייחס כל הבדיקה לפתיתים. דעה נוספת דאין צורך להניח הפתיתים משום דעיקר המצווה הוא מקיים ממילא דהיינו הביעור ועל זה חלה הברכה וכן משום דהמצווה היא לבדוק החמץ גם אם לא מוצא אותו. לעומת זאת סוברים אחרים דאין לבטל מנהג ישראל משום "דמנהג ישראל תורה היא" ואין לברך על מצווה אם לא בטוח שיקיימה ודעה שחייבים להניח הפתיתים כדי שלא תהיה ברכה לבטלה.

הגאון ר' עזריאל אורבאך סיפר ששמע מחותנו מ"ן הגרי"ש אלישיב שליט"א דהוא בעצמו מפזר הפתיתים.

³⁹ דף ב'.

⁴⁰ חלק ח' סימן ל"ח.

⁴¹ חלק ה' סימן ל"א.

⁴² אוהל ברכות והודאות סימן י"ח בהערה.

⁴³ הלכות בדיקת חמץ עמ' מ' בתשובות החדשות ס' מ"ח.